

वर्ष : १३ □ अंक : ३

सौर फाल्गुन, शके १९३५
(फेब्रुवारी, २०१४)

वार्षिक वर्गणी : ₹ ३०

पर्यावरणाशी कृतिशील नातं

गतिमान संतुलन

संपादक : दिलीप कुलकर्णी

भूमिका

‘निसर्गस्नेही जीवनशैली’ आणि ‘पर्यावरणस्नेही विकासनीती’ ह्यांचा पुरस्कार करणारं, त्या दृष्टीनं विचार आणि कृति-कार्यक्रम पुढे ठेवणारं हे माध्यम आहे. आत्मपरिवर्तनाच्या ह्या प्रयत्नांत आपणही सहभागी व्हा आणि इतरांनाही सहभागी करून घ्या.

प्रवृत्ती, निवृत्ती आणि विरक्ती

‘हरित साधक’ ह्या लेखमालेत, नोव्हेंबरच्या अंकात, आपणच स्थापन केलेल्या उद्योगातून निवृत्ती स्वीकारणाऱ्या जयंत नेने ह्यांच्याविषयीचा परिचय-लेख होता. तो वाचून एका वाचकाचं काही मतभेद व्यक्त करणारं पत्र आलं आहे. आपण वाचकांची अशी पत्रं नाव-गावासह छापतो. तथापि, ह्या वाचकानं पत्राच्या शेवटी ‘पत्र छापल्यास त्यामध्ये काटछाट अथवा सुधारणा करू नयेत; अथवा छापू नये’ असा ‘विनंती’ म्हणत दम भरला आहे. पत्रातले गैरलागू मुद्दे गाळणं, संबंधित मुद्देही जागेअभावी संक्षिप्त करून घेणं असे संस्कार संपादकाला करावेच लागतात. क्वचित् वाक्यरचनेतही बदल, सुधारणा कराव्या लागतात. संपादकाचं ते कामही आहे आणि अधिकारीही. त्यामुळे ‘ह्या पत्राचं काय करायचं’ अशी समस्या माझ्यापुढे उभी राहिली. (पत्रातला ‘वांगमय’ हा शब्दही मी तसा छापण्याचा का? तो ‘वाङ्मय’ असा शुद्ध करून घ्यायचा की नाही?) तथापि, पत्रातला मध्यवर्ती मुद्दा हा विचारांना प्रवृत्त करणारा असल्यानं ते तसंच तारकिताला अडकवून टाकणंही पटेना. म्हणून असं ठरवलं की, पत्रातल्या मजकुराचा आशय निनावी छापून मग त्या मुद्द्यावर चर्चा करायची. हा मुद्दा किंवा प्रश्न आजवर अनेकांनी अनेक वेळा आम्हाला विचारला आहे, नि त्यामुळे तो प्रातिनिधिक आहे. त्यामुळेच, वाचकाचं नाव प्रसिद्ध न झाल्यानं काही बिघडणार नाही.

सदर वाचकाचा नेने ह्यांच्या निवृत्तीवर आक्षेप आहे. ते लिहितात : ‘नेने ५० व्या वर्षी निवृत्त झाले ह्याचे कौतुक करावे तितके थोडे आहे. पण, त्यांनी साठीत निवांतपणे राहून विरक्तीची आस धरावी, ह्याचे कौतुक नसावे. कदाचित ‘विरक्ती’ हा शब्द कठोर असेल. निवृत्ती आणि विरक्ती/निष्क्रियता (काही विशेष न करता शांतपणे जगायचं) ह्या वेगळ्या गोष्टी आहेत. त्यांनी असे करावे हा त्यांचा वैयक्तिक प्रश्न आहे. पण, संपादकांची टीप वाचून आपण त्यांचे कौतुक केल्यासारखे वाटले. हे गैर आहे. हे संतुलन गतिमान म्हणायचे का? ...आजचा वरिष्ठ नागरिक २५-५० वर्षापूर्वीच्या नागरिकापेक्षा जास्त सक्षम आहे. तो विरक्त (किंवा निष्क्रिय) असणे किती योग्य आहे? [वास्तविक प्रत्येकाने] आपापल्या कुवतीप्रमाणे आपल्याला आवडणाऱ्या कोणत्या तरी प्रवृत्तीत रममाण व्हायला हवे. आतापर्यंत पोटापाण्याचा उद्योग जिद्दीने केलात; आता कला/सेवाभाव/प्रयोग ह्यांच्याशी जवळीक साधायला हवी. ही प्रवृत्ती वरिष्ठ नागरिकांना ‘का जगायचे’ ते सांगून जाईल. ग.सं.सारख्या नियतकालिकांनी, संस्थांनी अशा व्यक्तींना उद्युक्त करावयास हवे. त्यांची माहिती प्रसिद्ध करावयास हवी.’

प्रस्तुत वाचकाचे हे विचार बरेचसे पटण्यासारखे आहेत. तथापि, जयंत नेने ह्यांची ‘निवृत्ती’ की ‘विरक्ती’ ह्याविषयी पत्रलेखकही संभ्रमात दिसतो.

मुळात जयंतवांनी फक्त ‘निवृत्ती’ स्वीकारलेली आहे; आणि स्वतः स्थापन केलेल्या, वाढवलेल्या, उत्तम प्रकारे चालू असलेल्या उद्योगातून स्वेच्छेनं निवृत्ती स्वीकारणं; मिळू शकणारं भरभक्कम उत्पन्न नाकारणं; साठवलेल्या पैशांतच उर्वरित जीवन जगणं वगैरे बाबी मला महत्त्वाच्या वाटल्या. आज सहसा असं घडताना दिसत नाही; तसं घडणं मला आवश्यक वाटतं, नि म्हणून नेण्यांचा परिचय करून देण्याचं मी ठरवलं. (कोणाला हे पटणारही नाही, हे मी मान्य करतो.)

आता नेने ही व्यक्ती सोडून देऊन जरा व्यापक विचार करू या. माणसाच्या आयुष्याचे, गीतेत म्हटल्याप्रमाणे ‘कौमारं यौवनं जरा’ हे तीन मुख्य टप्पे पडतात. बाल आणि कुमार वयाचा कालखंड हा ज्ञानार्जनाचा असतो. यौवनाचा अर्थार्जन आणि उपभोगाचा; तर, वार्धक्याचा कालखंड हा त्यांपासूनच्या निवृत्तीचा असतो. ह्यातला ‘त्यांपासूनच्या’ हा शब्द महत्त्वाचा. भारतीय परंपरेनं ह्या वार्धक्याकाळाचे दोन स्वतंत्र विभाग केले आहेत : वानप्रस्थाश्रम आणि संन्यासाश्रम. पैकी वानप्रस्थात अर्थार्जन आणि उपभोगांपासूनची क्रमशः वाढती निवृत्ती अपेक्षित आहे. मात्र, त्या वयातही माणसानं स्वतःतल्या क्षमतांचा उपयोग समाजाच्या भल्यासाठी करावा अशी अपेक्षा आहे. घरातच, मुला-नातवंडासमवेतच राहायचं; पण, संसाराची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपवायची. मार्गदर्शन करायचं; पण; मतं लादायची नाहीत. निर्णय त्यांना घेऊ द्यायचे. आपल्या अर्जित कौशल्यांचा उपयोग गरजूसाठी करायचा : मग ते नातवंडांसह आजूबाजूच्या मुलांना शिकवणं असेल; रुग्णसेवा असेल, किंवा समाज-प्रबोधनाचं कार्य असेल. हे सारं विना-मोबदला करायचं, ही बाब महत्त्वाची. घरगृहस्थी चालवण्याची जबाबदारी आता नसल्यानंही अर्थार्जनाची आवश्यकता नसते. अभ्यास, छंद ह्यांतही वेळ चांगल्या प्रकारे, विधायकपणे व्यतीत होऊ शकतो. अर्थार्जन पूर्णपणे बंद; उपभोग हळूहळू कमी करत नेणं, आणि ‘देण्या’त निरंतर वाढ असा हा निवृत्ती-प्रवृत्तीचा कालखंड असतो. मात्र, ही प्रवृत्ती ‘देण्या’साठी असली पाहिजे—कमावण्यासाठी नव्हे! ह्या काळात ‘विरक्ती’ अपेक्षित नसते; पण, जीवनप्रवासाची वाटचाल मात्र त्याच दिशेनं असते. चौथ्या संन्यासाश्रमात मात्र ‘विरक्ती’चा संपूर्ण स्वीकार हा आवश्यक मानलेला आहे. (‘विरक्ती’त काहीही वाईट नाही. त्या शब्दाला उगीचच एक नकारात्मक अर्थ चिकटलेला आहे. स्वेच्छेनं स्वीकारलेली असेल, तर ती एक सकारात्मक आध्यात्मिक भूमिका असते.)

आज हे शेवटचे दोन आश्रम जणू लोपच पावले आहेत. अनेक समस्यांचा उगम ह्या बदलात आहे. एकीकडे आयुर्मर्यादा वाढली आणि दुसरीकडे माणसं अर्थार्जन-उपभोगांपासून निवृत्ती स्वीकारायलाच तयार नाहीत! आपण

संन्यासाश्रमाचा विचार तूर्तास बाजूलाच ठेवू, कारण ती खूपच अवघड बाब आहे. पण, आज वानप्रस्थ स्वीकारणारे किती जण असतील? नोकरी करणाऱ्यांना सक्तीनंच सेवानिवृत्त व्हावं लागतं; तथापि ते ‘वानप्रस्थी’ बनत नाहीत. निवृत्तिवेतनाच्या रूपानं त्यांचं अर्थार्जन चालूच राहतं. त्या काळात त्यांची मुलंही कमावती झालेली असतात, त्यामुळे ह्या पैशांतून नवनवी खरेदी होतच राहते. प्रवास-पर्यटन-कार्य ह्यांवर पैसा उधळला जातच राहतो. उपभोग संपतच नाहीत. गृहस्थाश्रम संपतच नाही. वरिष्ठतेच्या अधिकारानं निर्णयाचे अधिकार ह्या पिढीकडेच राहिल्यानं मुलगा-मुनेला आपला संसार आपल्या मनाप्रमाणे करण्यासाठी वेगळं होण्याची वेळ येते. अशा प्रकारची ‘प्रवृत्ती’ निश्चितच गैर मानावी लागेल. धंदा-उद्योग करणारे तर कधीच निवृत्त होताना दिसत नाहीत. वकील, डॉक्टर, राजकीय नेते अशांनी वानप्रस्थ स्वीकारल्याचं क्वचितच दिसतं.

त्यामुळेच की काय, जेव्हा केव्हा कोणी अर्थार्जनाचं साधन सोडून देऊन निवृत्ती स्वीकारतो, तेव्हा मला ती बाब स्वागतार्ह, अभिनंदनार्ह वाटते. जयंत नेण्यांनी निदान निवृत्तीच्या वयात तरी निवृत्ती स्वीकारली : हेमंत, सुब्रतो, वसंत, विक्रान्त-मोहिनी ह्यांनी तर ऐन तारुण्यात नोकऱ्या सोडल्या. कमी आर्थिक प्राप्तीची जीवने स्वीकारली. मीही अशीच पंचविसाव्या वर्षी नोकरी सोडली. आजकालच्या अधिकाधिक पैसे कमावण्याच्या काळात ही बाब अनेकांना चुकीची वाटेलही. पण, ती चूक असलीच, तरीही तो प्रकार ‘to err on the right side’ असा आहे. लाकडं मसणात गेली तरी पैसे कमावत राहण्याची चूक करण्यापेक्षा, तारुण्यातच संयमित अर्थार्जनाची उपजीविका स्वीकारणं केव्हाही योग्य. ‘निवृत्ती’चा अर्थ ‘कमावलं आहेत, साठवलं आहेत तेवढं पुरे : आता आणखी कमावू/साठवू नका’ असाही आहे. बहुतेकांवर अशी निवृत्ती सक्तीनंच लादावी लागते. ह्या हरित साधकांना मात्र ही शहाणीव खूप लवकरच्या वयात आली आहे, ही बाब मला अत्यंत कौतुकास्पद वाटते. समाजाचा कुचेष्टेचा आवाज ऐकून चुकीची जीवनशैली चालू ठेवण्यापेक्षा त्यांनी आतला आवाज ऐकून नोकरी सोडली, ह्याचं स्वागतच व्हायला हवं असं मला वाटतं.

निवृत्ती न स्वीकारण्यासाठी अनेक कारणं पुढे केली जातात. ‘पैशांची गरज कधी संपते का?—मग उमेद आहे तोवर ते कमावण्यात गैर काय?’; ‘मी जर पूर्ण कार्यक्षमतेनं ह्या वयातही काम करू शकत असेन, तर ती करून पैसे का नाही कमावायचे?’; ‘कामं करून in fact I am contributing to the society and the economy’; ‘कुणाला काहीही फुकट देऊ नाही. मग त्याची किंमत राहत नाही’...अशी समर्थनं करणारे कमी नाहीत. हे सारे तर्क चुकीचे आहेत. मतलबी आहेत. एका विशिष्ट वयानंतर क्षमता असूनही अर्थार्जन थांबवायचं. पैशांची गरज कमी करायची. कमी पैशांतच भागवायला

नवी लेखमाला

अ-मंगल कार्य

पुढचे ४ महिने हा लग्नसराईचा काळ असतो. प्रचंड मोठी, भव्य लग्नं ही सध्याची पद्धत आहे. केवळ लग्नच नव्हेत; तर मुंजी, साखरपुडे, बारशी, वास्तुशांती, वाढदिवस अशी विविध कार्येही भव्य प्रमाणावर साजरी करण्याचं प्रमाण सध्या खूपच वाढलंय. पण, ह्यातून बाह्य निसर्गाची आणि आपल्या आरोग्याची किती हानी होते ह्याची जाणीव आपल्याला असते का? ह्या हानीकडे लक्ष वेधणारी आणि अर्थातच पर्याय सुचवणारी ही लेखमाला.

समारंभांचं अमंगलीकरण

दिलीप कुलकर्णी

माणसाला एखादी गोष्ट नुसतीच करण्यापेक्षा ती ‘साजरी करायला’ आवडतं. पावसाळ्यानंतर नवं धान्य तयार होऊन घरात येतं. ती समृद्धी आपण दिवाळीच्या रूपानं ‘साजरी करतो’. विविध रंगांच्या फुलांनी नटलेला निसर्ग बघून आपणही रंगपंचमीच्या दिवशी तशाच रंगांनी रंगून जातो. आवळी-भोजन, बोर-नहाण हे असेच त्या त्या वेळची निसर्गाची समृद्धी एकत्र येऊन उपभोगण्याचे सोहळे आपण जोपासले आहेत. अगदी आधुनिक अमेरिकेतसुद्धा आजही ‘पंपकिन फेस्टिवल’, ‘गार्लिक फेस्टिवल’ वगैरे साजरे होतात. अशाच प्रकारे आपण मानवी जीवना-तल्या विविध घटनाही एकत्र येऊन साजऱ्या करतो. जन्माला आलेल्या मुलाचं नाव सरकारदपतीरं नोंदलं गेलं की पुरेसं ठरावं. पण नाही : माणूस ‘बारसं’ आयोजून ती घटनाही साजरी करतो. स्त्री आणि पुरुषांच्या

कामजीवनाचा प्रारंभ ही खरं तर अत्यंत व्यक्तिगत बाब. पण, विवाह-समारंभ आयोजून आपण तीही साजरी करतो. एखाद्याच्या मृत्यूनंतरचा ‘बारावा’ सुद्धा हयात असलेले लोक समारंभपूर्वक साजरा करतात.

अशा कार्यक्रमांमधला काही भाग प्रत्यक्ष ‘संस्कार-कर्मा’चा असतो : लग्नाचे विधी असतात; भटजी बटूला गायत्री मंत्राची दीक्षा देत असतात; मुलाला पाळण्यात ठेवताना जमलेल्या बायका ‘पाळणा’ म्हणत असतात. पण, फक्त अशा संस्कार-कर्मांनी त्या समारंभांची पूर्तता होत नाही : ती भोजनानं होते! किंबहुना, बहुतेकांना रस असतो तो ह्या भोजनांमध्येच. ‘मेन्यू काय आहे’ ह्याची उत्सुकता सर्वांना असते. एका प्राचीन सुभाषितात ह्या मानवी स्वभावाचं चपखल वर्णन आहे :

(पृष्ठ २ वर)

शिकायचं. कामं करायची; समाजाला निश्चितपणे काही द्यायचं; पण, ते विना-मोबदला. ‘समाज त्याची किंमत ठेवेल का’ हा प्रश्नच मनात येऊ द्यायचा नाही. कर्तव्य म्हणून द्यायचं. स्वतःच्या, पर्यावरणाच्या भल्यासाठी हे असं करायचं. वानप्रस्थातली ‘प्रवृत्ती’ अशी असायला हवी.

खरं तर गृहस्थाश्रमातली ‘प्रवृत्ती’ही अशीच असायला हरकत नाही. त्या काळात अर्थार्जन आणि उपभोग ह्यांना मान्यता असली, तरी ते संयमित ठेवून जास्तीचा पैसा आणि वेळ समाजासाठी, पर्यावरणासाठी खर्च करायला हवा. ‘कमी उपभोग’ किंवा ‘संयमित उपभोग’ म्हणजेही विरक्ती नव्हे! संन्यासाश्रमात खाणं-पिणं, निवास, विविध वस्तूंचा संग्रह ह्या सगळ्या बाबतीत विरक्ती अपेक्षित आहे. गृहस्थाश्रमात ती तशी नाही. त्यामुळे, गृहस्थाचं घर साधं असूनही सजवलेलं असेल. तो साधंच, पण विविध चवींचं अन्न सेवन करील. सण-समारंभ-उत्सव-मेळावे-मौजमजा ह्यांना त्याच्या जीवनात स्थान असेल. संयमितपणे, पण रसिकतेनं तो जीवन जगेल. जर कुणी तरुण वयातही साधेपणानं जगत असेल, तर ते चांगलंच आहे. मात्र, तो साधेपणा ‘तुझे आहे तुजपाशी’मधल्या श्यामसारखा लादलेला नसावा. इच्छांचं दमन नसावं.

मला वाटतं, सर्वच हरित साधकांना ही कसरत करावी लागणार आहे. स्वतःच्या वा मुलांच्या इच्छा दडपायच्याही

नाहीयेत; पण, सध्याच्या समाजाप्रमाणे त्या अनिर्बंधही होऊ द्यायच्या नाहीयेत. अर्थार्जन बंदही करायचं नाहीये; पण, त्याचा अतिरेकही टाळायचाय. अत्यावश्यक तेवढा संग्रह करायचाय; पण, अतिरेकी संचय-संग्रह नाकारायचाय. भविष्याची थोडी तरतूद करायचीये; पण, त्या चिंतेनं चालू राहणारं सततचं अर्थार्जन मात्र टाळायचंय.

असं जगणं म्हणजे संतुलित आयुष्य. त्यात प्रवृत्तीही सामावलेली असेल, निवृत्तीही आणि काही प्रमाणात विरक्तीही. जीवनाचे तसे कप्पे पाडण्यापेक्षा हा तिन्हींतलं गतिमान संतुलन सांभाळत संपूर्ण जीवन जगणं हेच सर्वोत्तम. ‘सौर आरोग्य’ ह्या पुस्तकात, संपूर्ण जीवनाची अशी आखणी करण्याला आम्ही ‘आयुश्चर्या’ असं नाव दिलंय. वाचकांनी ते प्रकरण अवश्य वाचावं, ही विनंती.

अशा मूलभूत विषयांवरचं चिंतन नेहमीच्या कामांच्या गर्दीत होत नाही. पण, असं एखादं पत्र आलं की, त्या चिंतनाला निमित्त मिळून पुनश्च एकवार गती येते. सदर पत्रलेखकाला त्यासाठी मनःपूर्वक धन्यवाद.

दिलीप कुलकर्णी

गतिमान संतुलन
सौर फाल्गुन, शके १९३५ १

दिलीप कुलकर्णी

आजची सर्व व्यवस्था ही ‘बाकी सर्व प्रणालींची हार-व्यक्तींची जीत’ ह्या विचारवार आधारलेली आहे, ह्या निष्कर्षावर आपण गेल्या वेळीं आलो होतो. व्यक्तींच्या अशा प्रकारच्या विविध वर्तणुकीमुळे वरच्या प्रणालींच्या बाबतीत समस्या कशा निर्माण होतात; नि ती वागणूक कशा प्रकारे बदलली, तर ‘जीत-जीत’ स्थिती निर्माण होऊ शकेल हे आपण आता पाहू या. अनेक उदाहरणं घेऊन मी त्यांचं विश्लेषण करत जाईन. वाचकांनीही थोडासा स्वाध्याय म्हणून अशाच काही उदाहरणांचं विश्लेषण करून ते ग.सं.कडे पाठवावं अशी इच्छा आहे.

* * *

हल्ली ज्याच्या त्याच्या कानाला मोबाईल लागलेला असतो. बोलणं, लघुसंदेश पाठवणं, गाणी ऐकणं, आलेले काही संदेश/विनोद/काव्यपंक्ती पुर.प्रेषित (फॉरवर्ड) करणं अशा विविध कामांसाठी तो वापरला जातो. जेवर न बोलता संदेशांची देवाणघेवाण चालते, तोवर मोबाईलचा इतरांना त्रास होत नाही. पण, एकदा का बोलणं किंवा स्वीकरवर गाणी सुरू झाली की, भ्रमणभाष ही एक सार्वजनिक समस्या बनते. भारतीय माणसाची सामाजिक जाणीव ही मुळातच कमी आहे. त्यामुळे भ्रमणभाषाचा वापर इतरांना त्रास न होता करावा हे आपल्या गावीही नसतं. त्यामुळे अनेक जण त्यावर मोठमोठ्यांदा बोलतात. पलीकडे जणू लाखाची सभा भरली आहे, अशा प्रकारे ते बोलत असतात. अनेक जण कानात श्रवणी घालून गाणी ऐकण्याऐवजी ध्वनिवर्धक लावून ती

ऐकतात. हे सारे खेळ ‘जीत-हार’ प्रकारचे आहेत. ती व्यक्ती ‘जिंकते’ आणि आजूबाजूचे लोक काहीही चूक नसताना तो त्रास सहन करून ‘हरतात’.

हा खेळ ‘जीत-जीत’ प्रकारात परिवर्तित व्हायला हवा असेल, तर भ्रमणभाष वापरणाऱ्यांनं स्वैच्छिक हार स्वीकारणं आवश्यक आहे. अत्यंत हळू आवाजात बोलणं, गाणी कानातल्या कानात ऐकणं अशी वर्तणूक म्हणजे ही स्वैच्छिक हार. व्यक्तींनी ती स्वीकारली की, समाज नावाची वरची प्रणाली जिंकते. मग व्यक्तींच्या भ्रमणभाष वापरण्याचा इतरांना त्रास होत नाही.

तथापि, भ्रमणभाषाचा वापर हा त्याच व्यक्तीचा तिच्याच भवितव्याशी ‘जीत-हार’ खेळ असतो, हे आपल्या कधी लक्षात येतं का? भ्रमणभाषाचे ‘आज’ जे तथाकथित फायदे मिळतात, ती त्या व्यक्तीची ‘जीत’ म्हणता येईल. पण, ह्या आजच्या जितीमधून तिच्याच उद्याच्या अनेक हारींचा जन्म होणार असतो. उदाहरणार्थ, भ्रमणभाषामुळे जी अतिसंपर्कता (over-connectivity) निर्माण होते, तीमुळे ती व्यक्ती मनःशांती गमावून बसते. कामाचे व्याप न पेलवण्याइतके वाढतात, ताणतणाव-चिंता वाढतात; असुरक्षितता-भीती वाढते. सुरक्षित वाटण्यासाठी सतत कोणाच्या तरी संपर्कात राहण्याची गरज परावलंबित्व वाढवते. मनोरंजनासाठी त्या माध्यमाची, तंत्राची ‘गरज’ भासू लागते, जी पुढे ‘पछाडलेपणा’त रूपांतरित होते. फालतू बडबड, संदेशांची देवाणघेवाण, गाणी

ऐकणं ह्यांतून खूप वेळ वाया जातो. हे सारं होणं म्हणजे त्या व्यक्तींच्या भविष्यातल्या शारीरिक-मानसिक अनारोग्याची निश्चिती. म्हणजेच, तिची आजची जीत ही तिच्याच उद्याच्या हारीची पायाभरणी असते!

जर व्यक्तींना स्वस्थ राहून उद्याही जिंकायचं असेल, तर आज त्यांना स्वैच्छिक हार स्वीकारावी लागेल. अतिसंपर्क, भ्रमणभाषाचा कोणत्याही कारणासाठीचा अतिवापर आज टाळावा लागेल.

समाजाची ही जी मोबाईलप्रस्तता आहे, ती एका व्यापक षड्यंत्राचा भाग आहे. ‘उपभोगवादी समाजांची निर्मिती’ हे सध्याच्या प्रतिमानाचं उद्दिष्ट आहे. सरकार, नोकरशाही, उद्योग हे सर्व मिळून हे प्रतिमान घडवताहेत. त्यातून त्यांची उखळं पांढरी होऊन ते जिंकताहेत; पण, दुसरीकडे हे धोरण व्यापक हारीला जन्म देतंय : त्यांच्यासह सर्व जनता आणि निसर्ग प्रतिक्षणीं हरत आहे. ही वरच्या प्रणालींची आजची हार ही ‘प्रणाली-सिद्धान्ता’नुसार उद्या सर्वच उपप्रणालींच्या विनाशाचं कारण बनणार आहे. त्यामुळे, हा भावी महाविनाश टाळण्यासाठीही आज प्रत्येकानं प्रचलित व्यवस्थेचा भाग होण्याचं यावतू शक्य टाळायला हवं. भ्रमणभाषाचा वापर संपूर्ण टाळणं शक्य झालं तर उत्तमच; पण, निदान तोवर तो ‘अत्यावश्यक संपर्का’-साठीच तेवढा करणं, ही स्वैच्छिक हार प्रत्येकानं स्वीकारायलाच हवी.

* * *

भ्रमणभाषाप्रमाणेच सध्या वाढत असलेलं दुसरं एक व्यसन ‘वातानुकूलना’चं. ‘जीत-हार’ खेळाचं ते एक आदर्श उदाहरण म्हणता येईल : मला ‘एसी’ हवा; मग त्यामुळे इतरांची हानी झाली तरी मी त्याची तमा बाळगणार नाही!

गंमत अशी की, एसी वापरणाऱ्या

बहुतेकांना ‘आपल्या एसी-वापरामुळे इतरांची हानी होते’ ह्याची माहितीच नसते. ‘मी माझ्यापुरती वातानुकूलनाची सोय करून घेतलेली आहे; त्यासाठीचा विजेचा/डीझेलचा खर्च माझा मी करतोय; मग तुमचं त्यात काय जातं’ असा त्यांचा सरळ सवाल असतो.

हा प्रश्न हा एसीविषयीच्या अज्ञानाचं द्योतक आहे. ‘एसी म्हणजे नेमकं काय’ ह्याविषयीचं वैज्ञानिक, पार्यावरणिक अज्ञानच त्यातून उघड होतं. एसी ही ‘मी माझ्या खर्चाचं करून घेतलेली माझी सोय’ नसते; तर, ‘इतरांची अधिक गैरसोय करून स्वार्थीपणाचं करून घेतलेली स्वतःची सोय’ असते. ‘वातानुकूलन’ ही क्रिया एंट्रॉपी वाढवणारी आहे. ह्याचा वैज्ञानिक अर्थ असा की, एसीमुळे एखाद्या खोलीत वा गाडीत जितका गरवा/ऊब निर्माण होते, त्याहून वातावरणातली उष्णता खूप अधिक वाढते. एसी किंवा कूलर हे फक्त खोलीतली उष्णता बाहेर टाकण्याचं काम करत नाहीत; तर, ते चालवण्यापूर्वी ज्या सर्व यंत्रणा काम करतात, त्या मोठ्या प्रमाणावर वातावरणात उष्णता सोडतात. एसीसाठी वीज तयार करणारं औष्णिक वीजकेंद्र; वीज-वहनाची यंत्रणा, एसीची मोटर ही सर्व उष्णता-उत्सर्जक यंत्रणा आहे. म्हणजेच, एसीमुळे (खोलीत) जेवढा गरवा निर्माण होतो, त्याच्या कैक पट अधिक उष्णता वातावरणात वाढते. एसी-कारमुळे गाडीत जितका थंडावा निर्माण होतो, त्याच्या कैक पट अधिक उष्णता जास्तीच्या इंधनाच्या ज्वलनामुळे वातावरणात सोडली जाते. ही उष्णता अन्य सर्वांना—केवळ माणसंच नव्हे; तर, वनस्पती, पशू, पक्षी, जलचर इत्यादींनाही—सोसावी लागते. म्हणजेच एसी वापरणाऱ्याची जीत ही अन्य सर्वांची हार असते. ह्याच्या थंडाव्यासाठी त्यांना

उष्णतेच्या झळा अधिकाधिक प्रमाणात सोसाव्या लागतात!

पण, ह्यावरचं आपलं उत्तर हे पुन्हा ‘जीत-हार’ प्रकाराचं असतं : उष्णता वाढली म्हणून आपणही एसीचा वापर करायला लागतो नि वातावरणातली उष्णता आणखीनच वाढवतो. म्हणजेच जो तो इतरांना अधिकाधिक हरवून स्वतः जिंकू पाहतो. तथापि, असा ‘जीत-हार’ खेळ हा अंतिमतः ‘हार-हार’ खेळातच रूपांतरित होणार, हे निश्चित. प्रत्येकानं स्वार्थीपणाचं स्वतःपुरता गरवा मिळवायचा प्रयत्न केला की, एकूणातला उष्मा त्याहून अधिक वाढणार! सर्व पर्यावरणातच त्यामुळे समस्या वाढणार.

म्हणूनच, ह्यावरचा उपाय ‘सर्व वातावरणच थंड राहिल हे बघणं’ हा आहे. खनिज तेल, दगडी कोळसा, वीज ह्या प्रकारच्या ऊर्जाचं मुळात न वापरणं; झाडं वाढवणं हे ह्यासाठी आवश्यक आहे. त्या ऊर्जा वापरून आपण जे काही ‘नसते उद्योग’ करतो, ते सर्व थांबवणं हे आवश्यक आहे. त्यासाठी विकासाची सध्याची भ्रामक, घातक संकल्पना सोडण्याची आवश्यकता आहे.

व्यक्तींनी/परिवारांनी एसी वापरून निसर्गाला हरवलं, तर त्यात सर्वांची हार आहे, जीमध्ये त्यांचीही हार सामावलेली असेल. त्यामुळे निसर्गाला सुस्थितीत ठेवून जिंकवणं, नि त्यातून सर्व प्राणिमात्रांची जीत सुनिश्चित करणं हेच धोरण योग्य. केवळ त्यातूनच जीत-जीत स्थिती प्रत्यक्षात येऊ शकते.

ह्याच निष्कर्षाप्रत आपल्याला पुनःपुन्हा घेऊन जाणारी सध्याच्या चुकीच्या जीवनशैलीतली अनेक उदाहरणं आपण पुढील लेखांमध्ये बघणार आहोत.

(क्रमशः)

अमंगल कार्य... (पृष्ठ १ वरून)

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम्।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नम् इतरेजनाः॥

—कन्या नवव्या मुलाचं रूप पाहते; तिची आई जावयाकडे किती पैसा-अडका आहे हे बघते; सासरा जावयाचा नावलौकिक बघतो; नातेवाइकांना ‘मुलगी चांगल्या घरात पडलीये ना’ एवढंच हवं असतं; आणि कार्यासाठी जमलेल्यांना तर फक्त मिष्टान्न-भोजनातच रस असतो.

अशा समारंभांना ‘मंगल कार्य’ असं म्हटलं जातं. (‘बारावा’ हा अपवाद) व्यक्तीचा जन्म, ब्रह्मचर्याश्रमातला प्रवेश, गृहस्थाश्रमातला प्रवेश, षष्ट्यब्दिपूर्ती, पंचाहत्तरी, शताब्दी हे महत्त्वाचे टप्पे असतात. तो तो टप्पा गाठणं हा एक मंगल क्षण असतो; नि म्हणून त्या निमित्तानं साजरा होणारा समारंभ हे ‘मंगल कार्य’.

अशा कार्याचा प्रारंभ नेमका केव्हा झाला हे सांगता येणार नाही. खूप प्राचीन अशी ती परंपरा आहे. तथापि, कार्याचा हेतू आणि ढोबळ स्वरूप तेच राहिलेलं असूनही त्यांचं मान (scale) मात्र आता खूप मोठं झालं आहे. पूर्वी लोकसंख्या कमी होती; दळणवळणाच्या सोयी फारशा नव्हत्या; नि त्यामुळे कार्याचं मान छोटं होतं. कार्य प्रायः स्थानिक स्वरूपाची असायची. फारात फार पंचक्रोशीतली. माणसाचं जगच तेवढं छोटं होतं नि म्हणून कार्याचं क्षेत्रही मर्यादित होतं.

पण, गेल्या काही दशकांत अशी कार्य—विशेषतः विवाह—भव्य प्रमाणावर

साजरे करण्याचं प्रमाण खूपच वाढलंय. पूर्वीही थोरामोठ्यांकडची लग्नं भव्य स्वरूपात व्हायची; पण तो अपवाद असायचा. जनसामान्यांकडची लग्नं म्हणजे प्रायः एका संध्याकाळचा कार्यक्रम. प्रत्येकाला दिवसभर आपापली कामं असतातच. ती त्या दिवशी जरा लवकर आटोपती घेऊन गावातल्या वा पंचक्रोशीतल्या लग्नीनघरीं चालतच पोचायचं; गोरज मुहूर्तावरच्या लग्नात अक्षता टाकायच्या, नि आमटी-भात-भाजी-बुंदीच्या कळ्या असं जेवण जेवून रात्री पुन्हा चालत घरी पोचायचं. अंतर जरा अधिक असेल तरच बैलगाडी. प्रत्यक्ष लग्नघरीं पुढचे-मागचे काही विधी असल्यानं आधी-नंतर थोडी धामधूम, धावपळ, उत्सवाचं वातावरण असायचं. काही रिकामटेकडे नातेवाईक जरा अधिक मुक्काम ठोकून असायचे. खरेदी, मानपान, आहेर हे सगळं असायचं; विहिणींचे रुसवेफुगवेही असायचे.

हे झालं लग्नाचं सर्वांत मोठा समारंभ तोच. त्या मानानं मुंज लहान. बारसं, साठीशांत, सहस्र-चंद्रदर्शन हे समारंभ तर अगदीच किरकोळ. पण तरीही, लग्नासारख्या मोठ्या समारंभांनाही बऱ्याच मर्यादा होत्या. किती लोक एकत्र जमणार ह्यावर मर्यादा होती; मिष्टान्नाचं जेवण असलं तरी खाद्यप्रकारांच्या संख्येवर मर्यादा होती; वापरण्यासाठी, देण्याघेण्यासाठी काही वस्तूंची खरेदी झाली तरी तिलाही मर्यादा होती. ह्या साऱ्यावर किती संसाधनं, किती ऊर्जा खर्च होणार; ह्या साऱ्यातून किती कचरा निर्माण होणार ह्यांवर मर्यादा होत्या.

* * *

आज हे चित्र पूर्णपणे पालटलंय. सारेच समारंभ भव्य-भव्यतर होत चालले

आहेत. लग्नाआधीचा साखरपुडाच कार्यालय घेऊन इतक्या भव्य प्रमाणावर साजरा होतो की, त्यावरून लग्नाचा समारंभ किती भव्य असेल ह्याची कल्पना येते. लग्नासाठीची मंगल-कार्यालयं ही एके काळीं वधूपक्षाच्या आर्थिक स्तराची/स्थितीची निर्देशक असायची. आता ‘मंगल कार्यालयातलं लग्न’ हा तुच्छतादर्शक शब्दप्रयोग झाला आहे : आता मोठेपणा मिरवायचा तो ‘लॉन्स’वर ‘फंक्शन’ अरेंज करून! कार्यालयं काय किंवा अशा हिरवळी काय : शोकडो रुपये किमतीच्या तिथल्या भोजनथाळ्या. हॉलची वा मंडपाची भाडी, त्याची सजावट, व्यासपीठाची सजावट, वधूवरांचं नेपथ्य ह्यांच्या किमती ऐकून तर डोळे पांढरे होतात. निमंत्रणपत्रिका, वराचा पोषाख, वधू आणि अन्य महिलांच्या साड्या-शालू-पैठण्या; केवळ राज्यभरातून नव्हे, तर जगभरातून येणारे नातेवाईक; आहेर आणि भेटी; प्रतिआहेर आणि प्रतिभेटी : प्रत्येक बाबीवर प्रचंड खर्च केला जातो.

मुंजीचंही असंच झालंय. ‘ब्रह्मचर्या-श्रमाचा प्रारंभ’ हा तिचा हेतू तर नावालाही उरलेला नाही. मुंज म्हणजे जणू बिननवरीचं लग्नच! लग्नासारखाच तिचाही भपका. अन्य समारंभांचं मोठेपणही असंच त्या त्या प्रमाणात वाढलंय.

असा मोठेपणा, खर्च, गर्दी ही एका विशिष्ट प्रमाणाबाहेर वाढली की, तो समारंभ ही एक सामाजिक आणि पार्यावरणिक समस्या बनते. भव्य-अतिभव्य समारंभ साजरे करण्याची एक प्रथाच समाजात पडते. ज्यांच्याकडे पांढरा/काळा पैसा भरपूर आहे, ते तो अशा समारंभांवर अक्षरशः उधळतात. ‘हम भी कुछ कम नहीं’ हे दाखवण्याची एक अहमहमिका

लागते. पण, हा पैसेवाल्यांचा एकमेकांवर कुरघोडी करण्याचा जीत-हार खेळ हा पैसे कमी असणाऱ्यांसाठी जीवघेणा ठरतो : त्यांना कर्ज काढून खोटी प्रतिष्ठा सांभाळावी लागते.

पर्यावरणाच्या हानीला तर काही प्रमाणच नाही! किती संसाधनांची, किती ऊर्जांची उधळपट्टी होते! किती अन्न शिजतं, किती वाया जातं! किती पेट्रोल-डीझेल जळतं! किती फटाक्यांच्या माळा कान-ठळ्या बसवतात आणि धूर ओकतात! प्लॅस्टिकचे ग्लास आणि बाटल्या; स्टायरोफोमच्या थाळ्या-वाट्या-पेले; फटाक्यांच्या कागदांचे कपटे आणि पेढ्यांच्या प्लॅस्टिकच्या पिशव्या ह्यांचा किती ऑगळ कचरा सर्वत्र पडतो-पसरतो!

ह्यांना काय ‘मंगल-कार्य’ म्हणायचं? —छे; पूर्णतः ‘अमंगल कार्य’ बनली आहेत ही सारी : मांगल्याचा, पावित्र्याचा, शुभतेचा लवलेशाही नसलेली. ही सारी अमंगलता अंतिमतः रूपांतरित होते दोन घटकांच्या हानीत : बाह्य निसर्गाच्या आणि आपल्या आरोग्याच्या. आपणच निर्माण केलेली ही अमंगलता आपल्यालाच भोगावी लागणार ना अखेरीस!

* * *

होऊ शकेल का परिवर्तन ह्या समारंभांच्या शैलीत? बदलू शकेल का स्वरूप लग्न-मुंजीचं? साधे, छोटे, कमी आकाराचे, कमी खर्चाचे, आरोग्याची-निसर्गाची काळजी घेणारे असे होऊ शकतील का हे समारंभ?

—हे सारं निश्चित होऊ शकतं. ह्या लेखमालेत आपण त्यावरच विचार करणार आहोत. काय चुकतंय हे बघणार आहोत-तपासणार आहोत, कुठे-कसं परिवर्तन

शक्य आहे, हे जाणून घेणार आहोत. ह्या विषयाला असलेल्या आरोग्याच्या आयामा-विषयीही आपण शास्त्रीय माहिती करून घेणार आहोत. सध्याची समारंभांमधली जेवणं हे पोटावर अत्याचार कसे असतात, हे समजून घेणार आहोत. त्याचे काही पर्याय पाहणार आहोत.

आपल्याकडच्या समारंभांमध्ये असं परिवर्तन केलेलेही अनेक जण आहेत. त्यांनी त्याविषयी लिहावं, अशी विनंती आहे. ‘निर्मित्रितांची संख्या मर्यादित ठेवली’; ‘फटाके जाळले नाहीत’; ‘प्लॅस्टिक/थर्माकोलाचा वापर जाणीवपूर्वक टाळला’, ‘महागाडी खरेदी केली नाही’ असे निसर्गस्नेहितेचे अनेक पर्याय असू शकतील. आपल्या परिचयात असं करणारे कोणी असतील, तर त्यांचीही माहिती कळवा.

* * *

अशी कितीही परिवर्तनं केली, तरी अंतिमतः आवश्यकता असणार आहे ती समारंभ छोटे होण्याची. ते छोटे, मर्यादित संख्येचे, मर्यादित भोजनाचे, मर्यादित संसाधन-ऊर्जावापराचे, माफक मौजमजेचे असे होण्याला पर्याय नाही.

समारंभ, नातेवाईक-स्नेहीजनांनी त्या निमित्तानं एकत्र येणं, हौसमौज, ह्या बाबी मानवी आयुष्यात आवश्यक आहेत. त्या टाळणं गैर आहे—तशी गरजही नाही. गरज आहे ती त्यातून होणारी हानी टाळण्याची. ‘अमंगल-कार्य’ ही पुनश्च ‘मंगल’ बनण्याची. ह्या लेखमालेत आपण त्याचाच विचार करणार आहोत.

आपणही आपले विचार अवश्य लिहून पाठवा. आपल्या सहभागाचं स्वागतच आहे.

(क्रमशः)

२ गतिमान संतुलन
सौर फाल्गुन, शके १९३५

बघता बघता 'गतिमान संतुलना'ला बारा वर्ष झाली. अभिनंदन. एकविसाव शतक म्हणजे प्रसारमाध्यमांच्या संदर्भात म्हणायचं, तर असंख्य वाहिन्या आणि बेसुमार सीडी-डीव्हीडीचा जमाना. धनिकांचा आधार नसताना ह्या जमान्यात कोणी मराठी नियतकालिक सुरू करावं आणि बारा वर्ष चालवावं (करमणूक हा हेतू ठेवूनसुद्धा), हे अपूर्वच आहे असं मला वाटतं. तुम्ही तर पर्यावरण ह्या विशिष्ट विचारप्रणालीशी बांधिलकी ठेवून नियतकालिक चालवता आहात, म्हणजे तुमची कार्यक्षमता आणि व्यावसायिक शिस्त विशेषच आहे ह्यात शंका नाही. तुमची विचारप्रणाली समाजाच्या आचारात उतरावी अशी शुभेच्छा ह्या निमित्ताने व्यक्त करते.

मात्र, शुभेच्छा व्यक्त केल्या तरी तुमच्या ह्या प्रणालीच्या व्यवहार्यतेबद्दल मी अत्यंत साशंक आहे. अधिकाराने बोलण्यासारखा माझा ह्या विषयावर अभ्यास नाही. सामान्य नागरिक एवढ्याच भूमिकेतून मनात आलेले विचार कळवते आहे.

साधारण १९८५-९०च्या दरम्यान निरनिराळ्या लेखांतून, व्याख्यानांतून पर्यावरण ह्या विषयाची जाणीव मला झाली. हे तत्त्वज्ञान मांडणारी बहुतेक मंडळी व्यक्तिगत जीवनात उच्चभ्रू वर्गात गणली जाणारी होती. म्हणजे चलभाष, संगणक ह्यांचं भारतात आगमन झाल्याझाल्याच खरेदी करणारी, नित्य कारमधून फिरणारी, सुटीत बऱ्याचदा गिरिनगरांतील हॉटेलात राहू शकणारी, जगभर प्रवास करणारी, फार्म हाऊसमध्ये राहून निसर्ग सांभाळणारी अशी होती. मांसाहार करण्यासाठी निकोप सुट्टे पशुपक्ष्यांचा नाश करणे आणि रस्त्यावरच्या अस्वच्छ भटक्या उपद्रवकारक कुत्र्यांना पावबिस्किट खायला घालून निसर्गचक्राचं संतुलन राखण्याचा प्रयत्न करणे ही त्यांची सहज कृती होती. एकीकडे अमेरिकेतील चंगळवादावर कोरडे ओढायचे, आणि ह्यांची मुलबाळ अमेरिकेत स्थायिक झालेली किंवा होण्याच्या मार्गावर; ह्यांच्याही दरवर्षी अमेरिकेच्या खेपा अशी त्यांची एकंदर जीवनपद्धती होती. हा विरोध त्यांच्या निदर्शनाला आणला तर कबूल करण्याचं औदार्य काही जणांमध्ये होतं. पण, काहींचा युक्तिवाद इतका जबरदस्त की, त्यांच्याशी सामना देण्याइतका अभ्यास नसल्यामुळे गप्प राहणं हेच श्रेयस्कर असं मला वाटत असे. गरिबांसाठी सुरू झालेली खादी-हातमागाची वस्त्रं शेवटी फक्त श्रीमंतांना

परवडणारी झाली, तसंच अप्रदूषित हवेत निसर्गाच्या सात्रिध्यात राहणं हे फक्त पैसेवाल्यांसाठीच आहे, अशी माझी धारणा झाली. म्हणून मी व्यवहारत ह्या विषयाकडे पूर्ण दुर्लक्ष केलं.

तरी तुमची पर्यावरणारची काही पुस्तकं मी वाचली. त्यामुळे हा विषय आणि त्यांचं जागतिक पातळीवरचं गांभीर्य बऱ्यापैकी कळलं. व्यवहारात तो उतरवणं कसं शक्य आहे हेही तुम्ही सोप्या शब्दात सांगितलं आहे. जे मूलभूत विचार तुम्ही पुस्तकांतून मांडले आहेत, त्याचं परिस्थितीच्या संदर्भातलं नैमित्तिक रूप ग.सं.मधून पुढे येतं. त्यामुळे तो अंकीही मी वाचते. काही तरुण व्यक्ती तुम्हाला अभिप्रेत असलेल्या विचारसरणीनुसार जीवनक्रम स्वीकारू लागल्या आहेत, त्यांचीही माहिती तुमच्या अंकांतून कळते. मुख्य म्हणजे तुम्ही जे विचार मांडता आहात ते आचारातही उतरवता आहात ह्याबद्दल खात्री झाली. म्हणून त्यानुसार शक्य तेवढी कृती करण्याचा प्रयत्न मी केला. उदाहरणार्थ घरात इंधनाची आणि विजेची काटकसर जमू शकते. तांदुळाला बोरीक पावडर लावण्याऐवजी त्यात शेवगा आणि कडुनिंबाची पाने टाकली. (पण त्यामुळे टोके-अळ्या ह्यांना प्रतिबंध होऊ शकला नाही. बड्या मॉलमधून आणलेल्या तांदुळात टोके होत नसत. कामवाली म्हणाली, 'गावात आम्ही सगळेजण तांदुळाला विजेकशन देऊन टाकतो. नंतर विकतो. मग किडी होत नाहीत.' तेव्हा ते प्रदूषण रोखणं केवळ अशक्य आहे असं वाटलं.) मग पुन्हा साध्या दुकानातून तांदूळ आणून बोरीक पावडर सुरू केली. हापूसचे आंबे आणायचे नाहीत, खायचे नाहीत हे मी करते. ते सोपं आहे. ही म्हणजे फारच क्षीण कृती आहे ह्याची मला कल्पना आहे.

ग.सं.मधून पर्यावरण-शिबिरांविषयी वाचायला मिळालं. तो उपक्रम विचार-प्रसारांसाठी फार चांगला वाटला होता. परंतु इष्ट हेतू साध्य होत नसल्यामुळे तुम्ही हा उपक्रम बंद करण्याचा निर्णय घेतलात. प्रयोग करून पाहिल्यावर घेतलेला हा निर्णयही मला पटला. कारण फलाशा न धरता कार्य करत राहणं आपल्या समाजरचनेत 'आदर्श' म्हणून रूढ झालं आहे, हे मला फारसं पटत नाही. फलाशा ही मनुष्यप्राण्याची स्वाभाविक प्रवृत्ती आहे. ती नष्ट होऊ शकत नाही. तिचं उदात्तीकरण

शक्य वाटतं. म्हणजे सत्प्रवृत्तीं परिश्रम करून इच्छित फळ मिळवणं.

म. गांधी, सर्वोदयी विनोबाजी ह्यांनी सांगितलेली जीवनपद्धती काही प्रमाणात तुम्हाला अभिप्रेत आहे असं वाटतं. त्यांच्यासारखं तुम्ही आश्रमीय जीवन गृहीत धरलेलं नाही. आश्रमीय जीवन हा समाजाचा मुख्य प्रवाह होऊ शकत नाही हे त्यांच्या प्रयोगांतून आपल्याला कळलं. त्यामुळे तुमचा तसा आग्रह नाही. हे पुढे जाणं आहे.

मला वाटतं तुमच्याकडून दोन विचार सूक्ष्मतेने होऊ शकले, तर विचार आचारात उतरवण्यासाठी त्याचा उपयोग होऊ शकेल. पहिलं म्हणजे मोहाला वश होणं आणि बलवानां इतरांचा कान पिळणं ही माणसांची सहज प्रवृत्ती आहे. हिला विधायक वळण लावणं कसं शक्य आहे? दुसरं म्हणजे, प्रगत विजेवर, अणुशक्तीवर चालणाऱ्या यंत्रांपुढे चरखा हतप्रभ का ठरला ह्याचा खोलात जाऊन शोध घेणं आवश्यक आहे.

* * *

—आपल्या २-३ मुद्द्यांवर काही टिप्पणी/खुलासे करावेसे वाटतात :

(१) बरेच पर्यावरणवादी हे आपण म्हणता त्याप्रमाणे दुटप्पी पद्धतीनं जगतात, हे खरंच आहे. आणि दुर्दैवानं तेच बडबड करत असल्यानं 'पर्यावरणवादी हे ढोंगी असतात' अशी एक प्रतिमा/समज जनमानसात आहे. वस्तुतः, आपल्या विचार-आचारांतलं अंतर कमी करत नेऊन आपली जीवनशैली अधिकाधिक निसर्गस्नेही बनवत नेणारे अनेक जण आहेत. पण, ते संकोचानं स्वतःविषयी बोलत-लिहित नाहीत, नि त्यामुळे समाजाला त्यांची माहिती होत नाही, आणि ती प्रतिमा बदलली जात नाही. 'हरित साधक' ही लेखमाला/पुस्तक हे ह्याच हेतूनं प्रकाशित केलं आहे. असं जगणाऱ्यांनी ग.सं.मधून विविध विषय मांडत राहावेत ही इच्छा मात्र काही केल्या पूर्ण होत नाही. जे खरे साधक आहेत ते बोलायला-लिहायला तयारच नाहीत.

(२) शिबिरं (कुडावळ्यातली) बंद करण्याविषयी मी पूर्वी लिहिलं आहेच. आपली शक्ती मर्यादित असताना ती कुठे-कितती खर्च करायची ह्याचा निर्णय भावनिक/आध्यात्मिक न बनता व्यावहारिक स्तरावरच घ्यावा लागतो. 'अनुत्पादक श्रम' कमीच करत जावं लागतं. 'हे बीज-

मान्यवर म्हणतात...

ग.सं.च्या तपपूर्तीनिमित्त, समाजाच्या विविध क्षेत्रांतील मान्यवरांना 'ग.सं.विषयी त्यांना काय वाटतं हे त्यांनी लिहावं' अशी विनंती आपण केली होती. तपपूर्ती-अंकात त्यांच्या ह्या प्रतिक्रिया प्रसिद्ध झाल्या. तथापि, जागेअभावी काही मान्यवरांच्या प्रतिक्रियांचा संक्षिप्त अंशच प्रसिद्ध करावा लागला. त्यांनी केलेलं ग.सं.चं मूल्यमापन; उपस्थित केलेले काही मुद्दे; मांडलेली मतं हे सर्व महत्त्वाचं असल्यानं, आता मूळ सविस्तर प्रतिक्रिया प्रसिद्ध करित आहोत.

विनया खडपेकर

संपादिका, 'राजहंस ग्रंथवेध'

प्रक्षेपण आहे; ते बी तिथे केव्हा ना तरी रुजेलच' हा मला भाबडा आशावाद वाटतो. कातळावर पडलेलं बी रुजत नाही, हे वास्तव आहे. त्यामुळे, बीज-प्रक्षेपणाला ना नसली, तरी कातळावर बिया उधळण्याचा कर्मयोग अव्यवहार्य आहे असं मला वाटतं. कृष्णसुद्धा (दानाविषयी सांगताना) 'देशे काले च पात्रे च' हा विचार करायला सांगतो.

(३) 'साधी राहणी' म्हणून 'आश्रमीय जीवन' मला अजिबात अभिप्रेत नाही. 'आश्रम' ही एक अत्यंत कृत्रिम व्यवस्था असते. ते जीवन 'उच्च' वगैरे असेलही; पण, ते अत्यंत अनैसर्गिक असतं. तिथे हसायला-रुसायला-चिडवायला-आनंदानं उपभोग घ्यायला बंदी असते. कुटुंबांत-घरांत असं नसतं. तिथे सर्व मानवी भाव-भावना प्रकट होण्याला वाव असतो. माझं म्हणणं एवढंच आहे की, निसर्ग टिकून राहण्यासाठी ह्या घरांनी आपलं अर्थाजन, उपभोग आणि संचय ह्यांवर स्वेच्छेनं बंधन घालून घ्यावीत. घरांचा आश्रम मात्र कधीच बनू नये! मी ह्या बाबतीत गांधी-विनोबापेक्षा रवींद्रनाथ्यांच्या अधिक जवळ आहे. निसर्गाची हानी न करता जीवनाचा रसिकतेनं आस्वाद घ्यावा, हे मला पटतं-भावतं. ही रचना अधिक योग्य, वास्तव आणि मानवी आहे.

(४) मोहाला वश होणं वा दुर्बलांचं शोषण ही मानवी प्रवृत्ती आहे हे खरंच; पण, इतक्या उपदेशांनंतरही तीवर उपाय झालेला नाही. जन्माला येणाऱ्या प्रत्येकालाच षड्भू छळत राहतात. ते नियंत्रणात ठेवण्यालाही मर्यादा आहेत. नळी घालून कुऱ्याची शेपूट सरळ ठेवावी,

इंग्रजी नियतकालिकांतील पर्यावरणविषयक लेखांचा सटीक परिचय

हिरवं वाचन

अजित बर्ज

□ आज बहुसंख्य शहरवासीयांची निसर्गाकडे बघण्याची मानसिकता कशी आहे?—एक तर 'वीक एंड' साजरे करण्यासाठी जवळपास 'आउटिंग'ला जाणे; नाही तर, शहरातील गर्दी टाळण्यासाठी सुट्ट्यांमध्ये दूर कुठल्या तरी अभयारण्यांमधले गर्दीन आधीच फुलून गेलेले रिसोर्ट्स गाठणे! मनुष्यप्राणी हा मूलतः निसर्गाचाच अविभाज्य घटक असल्याने त्याच्या सहवासात त्याला निर्मळ आनंदाची अनुभूती येणे स्वाभाविक आहे; परंतु, आजच्या जीवनदृष्टीमुळे निसर्गाकडे मौजमजेचे साधन म्हणून बघण्याची आपल्याला सवय झाली आहे. काही मर्यादितपर्यंत हे स्वीकाराई असले, तरी निसर्ग किमान आहे त्या स्वरूपात टिकावा ह्यासाठी आपले प्रत्येकाचे काही एक उत्तरदायित्व आहे, ह्याची जाणीव कितती जणांना असते? आज प्रत्येक गोष्टीचे मोल पैशांत करण्याच्या वृत्तीमुळे, ज्याची किंमत करता येत नाही अशा कितती तरी नैसर्गिक व्यवस्थांचे मोल बाजाराव्यवस्थेमध्ये शून्य असते. उदा. पक्षी. चिऊ-काऊच्या गोष्टीतून बाल्यावस्थेत होणारी

एवढाच ह्या नियंत्रणाचा उपयोग. पण, नळी काढताच शेपूट पुन्हा वाकडं होण्याची १००% खात्री. माझ्या मतं व्यवहार्य मार्ग एवढाच की, 'दमन' आणि 'शमन' हे दोन्हीही न नाकारता माणसाला 'उदात्तीकरण'कडे नेत राहण्याचे प्रयत्न सतत चालू ठेवणं. (मात्र ते करतानाही 'प्रपंची अप्रमाण' राहून चालणार नाही : अव्यवहार्य कार्य टाळावीच लागतील.)

(५) विजेच्या प्रचंड क्षमतेपुढे, गतीपुढे चरखा हरणारच. जेसीबीपुढे फावड-टिकावही हरणार नि ट्रॅक्टरपुढे नांगर-बैलगाडीही. मात्र, खनिज तेलाची, विजेची ही जीत ही तात्कालिक आहे-भ्रामक आहे. धरणांचे तोटे, प्रदूषण, किरणोत्सर्ग असे सर्व खर्च विचारात घेतले, तर विजेची जीत ही आजच हार आहे, आणि चरखा ही जीत आहे. पण, 'पतिव्रतेच्या गळ्यात धोंडा वेश्येला मणिहार' असं लबाड अर्थशास्त्र प्रभावी असल्यानं चरखा हरल्यासारखा वाटतो. वस्तुतः निसर्गाला जपणारी कोणतीच कृती/वस्तू कधी हरत नसते! 'उत्पादित वीज' हा प्रकार आज ना उद्या संपणार आहे, हे अगदी 'विज्ञाननिष्ठ' वास्तव आहे. त्यावेळी माणसाला पुन्हा एकदा चरखा, मोट, बैलगाडी, टांगा ह्यांचेच पाय धरावे लागणार आहेत. आजची त्यांची हतप्रभता ही ऊर्जेच्या आणि तंत्रज्ञानाच्या ऊतमाताच्या काळातली तात्कालिक अवस्था आहे; तिचं व्यथित, चिंतित होण्याचं कारण नाही. ह्या ऊर्जातिरेकामुळे आपण हरतो आहोत, ह्याची चिंता खरं तर माणसानं करायला हवी! ☹

सर्वात पहिली ओळख त्यांचीच. पण, त्यांचे निसर्गव्यवस्थेतील अनन्यसाधारण महत्त्व आणि व्यावहारिक मोल आपल्याला माहीत असते का?—नेमके तेच काम 'व्हाय सेव्ह बर्ड्स' : द इकॉनॉमिक्स ऑफ कॉन्झर्व्हेशन' हा **टेराग्रोन** मासिकाच्या जानेवारी अंकातील लेख करून देतो.

केवळ एक घुबड त्याच्या पूर्ण आयुष्यभरात साधारणतः ११,००० उंदीर खाऊन नष्ट करते व अंदाजे १३ टन धान्य वाचवते! निसर्गातील सफाईचे काम सर्वाधिक कार्यक्षमतेने करतात गिधाडे; पण, गेल्या वीस वर्षांत भारतीय उपखंडातील ९७% गिधाडे ही डायक्लोफेनॉक ह्या जनावरांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या वेदनाशामक औषधाला बळी पडली आहेत. ह्या पक्ष्यांच्या अभावी निर्माण झालेल्या आरोग्य-समस्यांवर २००० अब्ज रुपये खर्च पडले आहेत! त्याचबरोबर भटक्या कुत्र्यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली आहे. गिधाडे नसल्याने पारशी समाजापुढे मृतांच्या अंत्यसंस्काराचे मोठेच संकट उभे ठाकले आहे. 'टॉवर ऑफ सायलेंस'मध्ये त्यांना आता सौर परावर्तकांचा वापर करून मृत शरीरांचे विघटन करावे लागत आहे. शहर व गावांच्या सफाईमध्ये (पृष्ठ ४ वर)

गतिमान संतुलन
सौर फाल्गुन, शके १९३५ ३

ग.सं.च्या तपपूर्तीनिमित्त

आढावा प्रबोधनाचा

गेल्या १२ वर्षांत ग.सं.नं अनेक विषयांवर वाचकांचं प्रबोधन केलं. तपपूर्तीनिमित्त त्याचा संक्षिप्त आढावा क्रमशः प्रसिद्ध करित आहोत. **नोंदीचा क्रम** : सदराचं नाव, लेखकाचं नाव, लेखांची संख्या आणि विषय. (पु) = पुस्तकरूपानं प्रकाशित.

३०. **ओळख प्रणाली-सिद्धान्ताची** / दिलीप / १० लेख : उदयोन्मुख विचारप्रणालीचा परिचय (पु.)
३१. **पातंजलयोग आणि पर्यावरण** / दिलीप / १० लेख
३२. **हरित साधक** / सतीश कुलकर्णी, पौर्णिमा, दिलीप / १२ लेख (पु).

□ **विविध माध्यमांतील पर्यावरणविषयक बाबींचा परिचय** :
१. **वाचक पाचक** : इंग्रजीतील एखाद्या पुस्तकाचा सविस्तर परिचय करून देणारी लेखमाला.
२. **पडद्यावरचं पर्यावरण** : वसुंधरा चित्रपट-महोत्सवातील अनुबोधपटांचा परिचय.
३. **ग्रंथकथा** / दिलीप : प्रकाशित ग्रंथांच्या लेखनाचा इतिहास कथन करणाऱ्या लेखमाला.
४. **यंदाचे अॅशडेन-विजेते** : 'अॅशडेन पुरस्कार' प्राप्त करणाऱ्या त्या त्या वर्षांच्या संस्थांचा परिचय.

□ **प्रतिवर्षीचे विशेषांक** : ग.सं.चा प्रतिवर्षीचा एक अंक हा दोन महिन्यांचा जोड अंक म्हणून प्रसिद्ध होतो. त्या विशेषांकांचे विषय असे होते :

*२००२ : पर्यावरण : शिक्षण आणि संस्कार. *२००३ : शाळा-शिक्षण-पर्यावरण. *२००४ : आठवणीतले आंबे. *२००५ : अणुविरोध. *२००६ : गाय आणि पर्यावरण. *२००७ : स्वातंत्रप्राप्तीच्या हीरक-महोत्सवानिमित्त, ६० वर्षांमध्ये भारताच्या पर्यावरणात झालेल्या स्थित्यंतराचा आढावा. *२००८ : स्पर्धा-सहकार्य. *२००९ : गांधीजींच्या 'हिंद-स्वराज्य' ह्या ग्रंथाच्या शताब्दीनिमित्त विचारवंतांचे लेख. *२०१० : निसर्गस्नेही घरं. *२०११ : 'निसर्गायण' ह्या ग्रंथाला २५ वर्षे पुरी झाल्यानिमित्त विशेष लेख. *२०१२ : 'सायलेंट स्प्रिंग' ह्या ग्रंथाची ५० वर्षे. *२०१३ : कुलकर्णी कुटुंबाच्या कोकणातील निवासाला २० वर्षे पुरी झाल्यानिमित्त विशेष लेख.

□ अन्य काही विशेषांक :
*जाने. २००२ : पुण्यातील सायकलनिष्ठ. *सप्टें. २००३ : 'मोटारी'च्या जन्मशताब्दीनिमित्त विशेष लेख. *मार्च २००४ : आईनष्टाईनच्या सव्वाशेच्या जयंतीनिमित्त विशेष लेख. *ऑक्टो. २००४ : निसर्गस्नेही दिवाळी. *जाने. २००६ : सर्व लेखन महिलांचं असणारा अंक. *मार्च २०१० : सर्व लेख ग.सं.च्या वाचकांचे.
(संकलन : आनंद जोशी)
(समाप्त)

व्यापक जनप्रबोधन करणारा नाशकातला 'जीवन-उत्सव'

नाशिकमधल्या सर्वोदय परिवार, निर्मल ग्रामनिर्माण केंद्र, मराठी विज्ञान-परिषद, लोकाधार अशा काही संस्था एकत्र येऊन दरवर्षी 'जीवन-उत्सव' हा कार्यक्रम साजरा करतात. ३० जानेवारी हा गांधी-पुण्यतिथीचा दिवस केंद्रस्थानी ठेवून ह्या उत्सवाचं आयोजन केलं जातं. गेल्या वर्षी त्यांनी ३० जानेवारी हा दिवस 'जीवन-उत्सव' म्हणून घोषित केला. ह्या वर्षी ह्या जीवन-उत्सवाला अधिक व्यापक स्वरूप देण्याचं ठरवून २४ ते ३० जानेवारी हा 'जीवन-उत्सव' साजरा करण्याचा निर्णय घेतला गेला. ह्या काळात नाशिकमधल्या ५०हून अधिक शैक्षणिक-सामाजिक संस्था, औद्योगिक आस्थापना ह्यांच्या सहभागातून २००हून अधिक कार्यक्रम आयोजिले गेले.

२४ला सकाळी ह्या सप्ताहाचं उद्घाटन झालं ते प्रचारफेऱ्यांनी. २ ठिकाणांहून निघालेल्या प्रचारफेऱ्यांमध्ये विविध शाळा-महाविद्यालयांमधले सुमारे ५०० विद्यार्थी सहभागी झाले होते. ह्या फेऱ्या १० वाजता हुतात्मा स्मारकात एकत्र आल्या. त्यांमध्ये आकर्षणाचे केंद्र ठरले ते विविध विषयांवरचे चित्ररथ. अन्न, पाणी, वस्त्र, ऊर्जा आणि कचरा ह्या जीवनातल्या महत्त्वाच्या विषयांवरचे चित्ररथ अत्यंत साधेपणाने, पण सौंदर्यपूर्ण आणि आकर्षक रितीने सादर केलेले होते. त्यानंतर हुतात्मा स्मारकात ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसेनानी मा. बाबा

हिरवं वाचन (पृष्ठ ३ वरून)

कावळ्यांचेही मोठे योगदान असते. कुठलाही मोबदला न घेता, संप न करता नगरपालिकांच्या स्वच्छता-विभागाचे काम हलके करण्यात त्यांचा मोठाच सहभाग असतो!

पक्षी-जगतातील जवळजवळ निम्म्या प्रजाती (साधारण ४५००) मनुष्यजातीसाठी थेट वा अप्रत्यक्षपणे उपयुक्त असल्याचे अभ्यासांती स्पष्ट झाले आहे. (बाकी पक्ष्यांचा अजून अभ्यासच झालेला नाही!) शेतातील कीडनियंत्रण, बियांचे विक्रम, परागीभवन, सफाई इत्यादी अनेक सेवा पक्ष्यांमुळे प्राप्त होतात, ज्यांच्या एकत्रित उपयुक्ततेची किंमत पैशात करणे केवळ अशक्य आहे. केवळ कीडनियंत्रणाचे फायदे समजण्यासाठी लेखामध्ये जमैका देशातील कॉफी-लागवडीचे उदाहरण आकडेवारीनिशी दिले आहे. पूर्वी शेतांमध्ये पक्ष्यांना धाबकपण्यासाठी जिथे बुजगावणे लावले जाई, तिथे आता कीड-नियंत्रणातले पक्ष्यांचे महत्त्व लक्षात आलेले शेतकरी त्यांच्या शेतांमध्ये जागोजागी 'Perching sites' ची उपाययोजना करत आहेत. शेतातील कीड-नियंत्रणाचे कार्य जर कीटकनाशकांऐवजी पक्ष्यांवर सोपवले, तर खर्च वाचल्यामुळे शेतकरी सुखीवेलच; पण, आपल्याही शरीरात कमी विषद्रव्ये जातील!

झपाट्याने होणारे शहरीकरण व जंगल-विनाश ह्यांमुळे आज प्राण्यांप्रमाणेच पक्ष्यांचे अधिवासही नष्ट होत आहेत व त्यांमुळे त्यांची संख्याही घटत आहे. मोबाईल-टॉवरांमुळे चिमण्यांची संख्या कमी होत आहे अशी काळजी(!) माध्यम पर्यावरणदिनीं व्यक्त करतात; पण, वाचकांसकट तीही 4Gची सुविधा कधी येईल ह्याच्या प्रतीक्षेत असतात!

आज राज्यकर्ते व धोरणकर्ते ह्यांना जर अर्थशास्त्राचीच भाषा कळत असेल, तर खरी गरज आहे ती पक्ष्यांमुळे (व एकूणच निसर्गातील सर्व घटकांमुळे) उपलब्ध होणाऱ्या सेवांचे मूल्य शास्त्ररुद्ध रितीने मांडण्याची व त्यानुसार धोरण निश्चित करण्यासाठी त्यांना बाध्य करण्याची.

हुदलीकर ह्यांच्या हस्ते चरखा फिरवून जीवनशैली-सप्ताहाचं उद्घाटन करण्यात आलं. ह्यावेळी नाशिक जिल्ह्यात सामाजिक भावनेतून पर्यावरणाच्या हिताचं कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांचा सत्कार करण्यात आला.

सप्ताहभरात नाशकातल्या विविध शाळा-महाविद्यालयांमध्ये विविध प्रकारच्या सुमारे २०० कार्यक्रमांचं आयोजन केलं गेलं. विविध प्रकारच्या स्पर्धा घेतल्या गेल्या. त्यात निबंध, वक्तृत्व, पथनाट्य, इ. स्पर्धा तर होत्याच; पण, एका महाविद्यालयात 'ऊर्जाविरहित पाककृतीची'ही स्पर्धा घेण्यात आली! विद्यार्थ्यांनी उत्स्फूर्तपणे काही 'डे' साजरे केले. उदा. नो व्हेईकल डे, नो मोबाईल डे, खादी डे, नो प्लॅस्टिक डे, इत्यादी. ह्या 'नो प्लॅस्टिक डे'च्या दिवशी मुलांनी स्टीलचे डबे, पाण्यासाठी काचेच्या/स्टीलच्या बाटल्या हे तर वापरलंच; पण, पेनाच्या ऐवजी शिसपेन्सिलीचा वापर केला! मुलींनी प्लॅस्टिकच्या बांगड्या, डूल, इ. वस्तू त्या दिवशी घरीच ठेवल्या.

यंदाच्या जीवन-उत्सवाचं मुख्य आकर्षण होतं ते ठिकठिकाणचे 'हरित साधक' आणि नाशकातले 'जीवन-साधक' ह्यांचा नाशिककरांना करून दिला जाणारा परिचय. ह्या अंतर्गत २५ ते २९ जानेवारी ह्या काळात १४ ठिकाणी हरित साधक आणि जीवन-साधकांच्या मुलाखती घेतल्या गेल्या. त्याच काळात ठिकठिकाणी जीवन-साधकांच्या स्वतंत्र व्याख्यानांचं, तसंच चरख्याच्या प्रात्यक्षिकांचंही आयोजन केलेलं होतं.

२९ तारखेला 'समाजशास्त्र महाविद्यालया'नं राज्यस्तरीय परिषंवादाचं आयोजन केलेलं होतं. विषय होता 'बदलत्या जीवनशैलीची आव्हाने व समस्या'.

२९ची सायंकाळ होती हरित साधक आणि जीवन-साधकांशी मुक्त संवादाची. गडचिरोली ते वेंगुलं असे सर्व महाराष्ट्रातून आलेले शंभराहून अधिक श्रोते शुल्क

भरून पूर्वनोंदणी करून ह्या कार्यक्रमात सहभागी झाले होते. हा कार्यक्रम IMRT महाविद्यालयाच्या हिरवळीवर झाला. भव्य व्यासपीठावर सगळे हरित साधक आणि जीवनसाधक असे २५ जण विराजमान झालेले होते. ह्या सगळ्यांना एकत्रित आलेलं पाहणं हा एक अनोखा अनुभव होता. तीन तासांच्या अवधीत प्रत्येकाला स्वतंत्र प्रश्न विचारणं शक्यच नव्हतं. सोयीच्या दृष्टीनं श्रोत्यांकडून लिखित स्वरूपात प्रश्न मागवले गेले. श्रोत्यांनी अनेक तात्विक प्रश्नांबरोबरच 'कौटुंबिक आणि सामाजिक दबाव झुगारण्यासाठी मानसिक बळ कसं मिळवलं', 'मुलांच्या शिक्षणाबाबत काय विचार करता' अशासारखे व्यावहारिक प्रश्नही विचारले. साधकांनी आपल्या विचारांच्या आणि अनुभवांच्या आधारे त्यांना मोकळेपणानं उत्तरं दिली. दिलीप, पौर्णिमा आणि सतीश कुलकर्णी ह्यांनी ह्या कार्यक्रमाचं सूत्रसंचालन केलं.

३०ला सकाळी नाशिककरांच्या 'निर्मल ग्रामनिर्माण केंद्रा'त सर्व हरित साधक, जीवन-साधक, त्यांचे कुटुंबीय आणि अन्य कार्यकर्ते अशा एकूण ६५-७० जणांच्या मुक्त-चिंतन-बैठकीचं आयोजन केलं होतं. त्याला डॉ. राणीताई बंग आणि अदिलाबादचे रवींद्रजी शर्मा गुरुजी ह्यांचे विशेष उपस्थिती लाभली होती. आपापल्या ठिकाणी वेगळं जीवन जगणाऱ्या ह्या सगळ्यांची एकामेकांना माहिती व्हावी; वेगळी वाट चालताना येणाऱ्या समस्यांवर, व्यावहारिक अडचणींवर मात करण्यासाठी चर्चा व्हावी; ह्या सर्वांचा एक बृहद परिवार बनाव; हा विचार समाजापर्यंत पोचवण्यासाठी कोणते उपक्रम करता येतील; जीवनशैली-परिवर्तन सार्वत्रिक होण्यासाठी काय काय करता येईल; जीवनविषयक एखादे प्रारूप पुढे ठेवता येईल का, इ. विषयी ह्या बैठकीत सविस्तर चर्चा झाली.

३० तारखेला सायंकाळी 'जीवनशैली-सप्ताहा'च्या समारोपाचा कार्यक्रम झाला. ह्यात सर्व हरित साधकांचा सत्कार करण्यात आला. दिलीपची 'ऊर्जा-संयम', 'बदलू या जीवनशैली : भाग १ व २', 'हरित साधक' आणि 'जोपासना घटकत्वाची' ही ५; आणि पौर्णिमाचं 'उगम आणि शेवट' अशा ६ पुस्तकांचं प्रकाशन डॉ. राणी बंग ह्यांच्या हस्ते करण्यात आलं. नंतर केलेल्या मार्गदर्शनपर भाषणात राणीताईंनी जीवनशैलीतल्या परिवर्तनाबरोबरच जीवनविषयक दृष्टिकोणातही बदल होण्याची आवश्यकता विशद केली. आदिवासी महिलांचं निसर्गाशी असणारं अतूट नातंही त्यांनी त्यांच्या अनेक अनुभवांच्या आधारे समजावून दिलं.

ह्या सप्ताहादरम्यान आकाशवाणीच्या नाशिक केंद्रानं सर्व हरित साधकांच्या मुलाखती ध्वनिमुद्रित करून घेतल्या आहेत. त्या यथासमय प्रसारित केल्या जाणार आहेत. संपूर्ण सप्ताहभर हुतात्मा स्मारकात खादी आणि परंधाम प्रकाशनाच्या पुस्तकांच्या प्रदर्शन आणि विक्रीचं आयोजन केलेलं होतं.

'गतिमान संतुलना'तर्फे आपण हरित साधकांच्या मुलाखती आणि २९च्या संध्याकाळच्या संपूर्ण कार्यक्रमाचं व्हीडिओ-मुद्रण करून घेतलं आहे. पुढे त्याची एखादी संकलित सीडी तयार करण्याचा विचार आहे.

नाशकातल्या कार्यकर्त्यांनी सर्व कार्यक्रमांचं काटेकोर नियोजन केलं होतं. त्यामुळे इतक्या ठिकाणी इतके कार्यक्रम होऊनही कुठेही गडबड-घोटाळा झाला नाही. ह्या 'जीवनशैली सप्ताहा'तून व्यापक जनप्रबोधनाचा हेतू निश्चितच साध्य झाला. २९ आणि ३०च्या कार्यक्रमांच्या वेळी पुस्तक-विक्रीही मोठ्या प्रमाणावर झाली. नव्यानं प्रकाशित झालेल्या पुस्तकांबरोबरच जुन्या सर्व पुस्तकांनाही वाचकांकडून मागणी होती.

—पौर्णिमा कुलकर्णी

मांडणी विकासाच्या निसर्गस्नेही प्रतिमानाची!

सध्याचं विकास-प्रतिमान आपल्याला नेत आहे विनाशाकडे : माणसाच्या आणि निसर्गाच्या! म्हणूनच गरज आहे विकासाच्या सुयोग्य संकल्पनेची. सुयोग्य जीवनदृष्टी, जीवनध्येय आणि जीवनशैलीची. गेली २८ वर्षे ही मांडणी करणारे हे ग्रंथ आणि पुस्तिका :

लेखक : दिलीप कुलकर्णी

- **निसर्गाथण** : पर्यावरणाचा मूलगामी आणि एकात्म विचार । राजहंस । रु.१८०
- **हसरे पर्यावरण** : शालेय विद्यार्थ्यांसाठी संवाद-शैलीतलं पुस्तक । राजहंस । रु.८०
- **दैनंदिन पर्यावरण** : खुसखुशीत शैलीतील १०१ कृति-कणिका । राजहंस । रु.१००
- **अणु-विवेक** : अण्वस्त्रं, अणुचाचण्या आणि अणुवीज ह्यांच्या महाभयंकर, विनाशकारी वास्तवाची पुराव्यांसह माहिती । राजहंस । रु.१२५
- **सम्यक् विकास** : मानवजातीला खऱ्या विकासाकडे नेणाऱ्या मार्गाचा शोध । राजहंस । रु.१२०
- **वेगळ्या विकासाचे वाटाडे** : विकासाचा सुयोग्य मार्ग दाखविणाऱ्या पाच विचारवंतांच्या विचारांचा परिचय । राजहंस । रु.१५०
- **सौर आरोग्य** : व्यक्ती, परिवार, समाज आणि पर्यावरण ह्या स्तरांवरील आरोग्याचा एकात्म विचार । राजहंस । रु.९०
- **ऊर्जा-संयम** : संयमित ऊर्जा-वापरातून धारणाक्षम विकासाकडे नेणाऱ्या जीवनशैलीची मांडणी । राजहंस । रु.१००

- **बदलू या जीवनशैली (भाग १ व २)** : 'गतिमान संतुलना'तील निवडक संपादकीयांचं संकलन । राजहंस । रु.८० प्रत्येकी
- **हरित साधक** : स्वास्थ्य, आंतरिक विकास आणि पर्यावरण-संतुलन ह्यांसाठी जीवनशैलीत परिवर्तन केलेल्या असामान्य सामान्यांचा परिचय. (संकलित) । राजहंस । रु.१००
- **विकासस्वप्न** : नवी जीवनदृष्टी देणारी विचारकथा । संतुलन । रु.१००
- **हरित-संदेश** : छोट्या, घोषवाक्यांसारख्या संदेशांतून पर्यावरणीय कृतींकडे लक्ष वेधणारी पुस्तिका । छात्र प्रबोधन । रु.१५
- **विज्ञान, धर्म आणि पर्यावरण** : ह्या तिनांमधील संबंधांचा ऊहापोह । संतुलन । रु.१५
- **दहन की दफन** (संपादित) : जिवंतपणीच करण्याच्या विचार । संतुलन । रु.५
- **हापूसचे खरे रंग** (संपादित) : हापूस आंब्यांच्या वास्तवाचं विदारक दर्शन । संतुलन । रु.५
- **पर्यावरण घरोघरी** : वैचारिक आणि व्यावहारिक मांडणी करणारी पुस्तिका । संतुलन । रु.५
- **आकार जीवनाला** : युवांना सुयोग्य जीवनध्येयाकडे घेऊन जाणारा संवाद । संतुलन । —

- **जोपासना घटकत्वाची** : आधुनिक पदार्थविज्ञानातून उदयाला आलेल्या प्रणाली-दृष्टिकोणाची पर्यावरणाच्या परिप्रेक्ष्यात मांडणी । संतुलन । रु.१०
- **गीते निसर्गस्नेहाची** : पर्यावरणविषयक गीतांचं संकलन । संतुलन । रु.२
- **Ahead to Nature** : 'निसर्गायणा'चं इंग्रजी रूपांतर । विवेकानंद केंद्र । रु.१५०
- **'Saffron' Thinking — 'Green' Living** : हिंदुत्वाच्या पर्यावरणीय परिमाणाचं प्रतिपादन ।—
- **Green Messages** : 'हरित संदेश'चं इंग्रजी रूपांतर । छात्र प्रबोधन । रु.२०

लेखिका : पौर्णिमा कुलकर्णी

- **देणं निसर्गाचं-रक्षण आरोग्याचं** : निसर्गामुळे ढळणाऱ्या स्वास्थ्याच्या संतुलनाचं निसर्गाच्याच साहाय्यानं पुनःस्थापन । संतुलन । रु.१५
- **उगम आणि शेवट** : वापरातल्या वस्तूविषयी मार्गदर्शन । संतुलन । रु.१०

* * *

ही सर्व पुस्तकं पुण्यात उज्ज्वल ग्रंथ भांडार, अप्पा बळवंत चौक इथे उपलब्ध असतात. दूरभाष : २४४५ ६९०८, २४४६ २२६८

सौर दिनदर्शिका		सौर फाल्गुन, शके १९३५ (फेब्रु.-मार्च २०१४)				
रवि	सोम	मंगळ	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
				१	२	३
				फेब्रु. 20	21	22
४	५	६	७	८	९	१०
23	24	25	26	27	28	1
११	१२	१३	१४	१५	१६	१७
2	3	4	5	6	7	8
१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४
9	10	11	12	13	14	15
२५	२६	२७	२८	२९	३०	
16	17	18	19	20	21	मार्च

गतिमान संतुलन
 □ फक्त एका वर्षाचीच वर्गणी स्वीकारली जाईल.
 □ वार्षिक वर्गणी टपालखर्चासह आहे. □ अंक दरमहा दि.२१ला पोस्टात टाकला जातो. महिनाअखेरपर्यंत तो न मिळाल्यास तशी पोस्टकार्डवरील तक्रार कुडावळ्यास पाठवा. प्रती शिल्लक असल्यास दुसरी प्रत पुढच्या अंकासोबत अवश्य पाठवली जाईल. □ जुन्या अंकांच्या प्रती शिल्लक नसतात. □ वार्षिक वर्गणी म.ऑ.ने कुडावळ्यास पाठवावी, चेक नकोत. □ वर्गणी पुण्यात उज्ज्वल ग्रंथ भांडार, अप्पा बळवंत चौक, येथे रोखीने भरता येते.

हे मासिक मुद्रक, प्रकाशक व मालक दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी ह्यांनी स्मिता प्रिंटर्स, १०१९ सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३० येथे छापवून घेऊन १ मेघदूत, स्नेहनगर, पुणे ४११०३० येथे प्रकाशित केले. संपादक : दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी

पंजीकृत
नियतकालिक
Registered
Newspaper

प्रति

प्रे } गतिमान संतुलन,
 ष } कुडावळे ४१५७१२,
 क } ता. दापोली, जि. रत्नागिरी

टपालने सवलतीच्या दरत पाठवण्याचा परवाना क्र. : PNCW/M-186/2012-2014
 प्रेषण : स.प.महाविद्यालय, पुणे ४११०३०
 डाकघरातून; दरमहा दि.२१ला
 खाली चिकटवलेल्या आपल्या नाव-पत्त्याच्या चिड्डीवरचा कालावधी फेब्रु. १४ असा नोंदलेला असेल, तर आपली वर्गणी ह्या अंकाबरोबर संपते. कृपया त्वरित नूतनीकरण करा.

पावती क्रमांक कालावधी पर्यंत

४ गतिमान संतुलन
सौर फाल्गुन, शके १९३५

पंजीकरण क्र. : MAHMAR/2002/12860
घोषणापत्र क्र. : PHM/SR/176/VIII/2002, दि.3/10/2002